

П.Г. Усенко
(м. Київ)

**РОКОВАНІ ПОЧАТКИ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ "СОФІЇВКИ":
ПОЛЬСЬКИЙ МОЖНОВЛАДЕЦЬ-ОЛІГАРХ І
ГРЕЦЬКА СУПЕР-КРАСУНЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИСТАНОВИЩІ
ТА МОСКОВСЬКОМУ ЧАСІ НА СТИКУ XVIII–XIX ст.**

*... За розкошами устрою цей сад суперничає зі
славнозвісними європейськими парками –
Giardino Balbi у Флоренції, Sans-Souci
поблизу Берліна й палацовим парком у
Версалі.*

Зі статті "Софіївка" в енциклопедичному
словнику, виданому фірмою
Брокгауз-Ефрон /1900 р./

*Незважаючи навіть на декотрі прикрі
поправки та доповнення, Уманський парк
і нині є якесь видіння минулого. Це ніби
ожиллий куточок витонченого, химерного
вісімнадцятого сторіччя, пробуджена до
життя старовинна гравюра.*
Василь Горленко /1901 р./

*Я люблю у Софіївці думать,
Із минулого знявши вуаль...*
Василь Симоненко /1961 р./

На зламі XVIII століття феєрично спурхнув невідпорний потяг до цивілізаційної емансипації Старого й Нового світів, а від дипломатичних демаршів та ворохобних акцій фронтально потерпіли як окремі люди, так і цілі народи. Стрімко пливла буремна година пружних колізій радикалізму та інертності, меркантилізму й альтруїзму, наївності та обскурантизму, анархії та сервілізму, абсолютизму й парламентаризму, скептицизму й сентименталізму, апологетики та критицизму, авантюризму та патріархальності, лібералізму і кумівства, атеїзму й містицизму, фанатизму та раціоналізму, егоїзму й егалітаризму, екзерцицій та екзекуцій, філантропії та мізантропії, респектабельності та зубожіння, цинізму і манірності, азарту і забобонності, здирництва й меценатства, марнотратства і скнарості, аскетизму і фривольності.

Яскрава доба глобально склубила унікальні постаті Робесп'єра і Ротшільда, Робертсона і Макферсона, Лафатера і Лафайета, Вашингтона і Наполеона, Дантона і Дальтона, Мальтуса і Марата, Блумфільда і Блуменбаха, Гайдна і Моцарта, Ганемана і Геттона, Канта і Каліостро, Месмера і Суворова, Сковороди та Ушакова, Фултона і Нельсона, Дашкової та Дюбаррі, Жанліс і Жемчугової, Сталь і Сташиця, Корде та Кондорсе, Кулона і Кулібіна, Палласа і Лапласа, Ламарка і Леклерка, Лагранжа і Лавуазьє, Гете і Шіллера, Гердера і Шльоцера, Сміта й Оуена, Годвін і Годвіна, Гудона і Бельмана, Бентама і Бенвенуті, Вольти і Гальвані, Гойї та Гольдоні, Гоцці та Песталоцці, Бомарше і Блейка, Болотова і

Болтіна, Баженова і Радіщева, Рокотова і Старова, Бьорнса і Бьорка, Клопштока і Румянцева, Талейрана і Шнеєрсона, Шатобріана і Шерідана, Казінці та Казота, Казанови та Головатого, Гурамішвілі та Водника, Весселе та Веделя, Кваренгі та Камерона, Козельського та Левицького, Кониського та Красіцького, Бортнянського та Боровиковського, Калнишевського й Чацького, Вибицького та Коллонтая, Саят-Нови та Новикова, Шубина і Фонвізіна, Фіхте і Франкліна, Боделока й Джефферсона, Міранди і Дазенкура, Мотоорі й Утамаро, Тірадентиса і Булгариса, Рейнольда і Рейнольдса, Туссена і Тугута, Дезе та Дезо, Демулена й де Ліля, Де-Рибаса і де Сада...

В діапазоні епохальних досягнень тиражовано томи енциклопедій та розверзнуто пащі казино, звились у повітря аеростати Монгольф'є й водневі кулі Шарля, впроваджувалася метрична система одиниць і приточувалися лямки-підтяжки. Виплодилися вибухова "пекельна машина" й "говардів порох", запрацювали токарно-гвинторізні (з супортом) і механічні ткацькі верстати, заблимила гільйотина. Вщухали лагідні трелі пасторалей, епатажні фасони закасовували сукні та подовжували штани, тендітні істоти відкараскувались од цупких корсетів, сильна стать – од перук і геть усі поцуралися пудрення волосся. Гуте-Муте умислив комплексні спортивні змагання штибу Олімпіад, Бальма та Паккар подолали Монблан, Філідор уточнив теорію шахів, Уатт винайшов паровий двигун, а Дженнер – вакцинацію.

Майже синхронно в упертих баталіях капітально визволилися Сполучені Штати Північної Америки і засмиканим ізолювався під маньчжурськими вождами Китай, заокеанськими каторжанами освоювалася Австралія й нахабною британською колонізацією заповнявся Індостан, достиг промисловий переворот в Англії та струснула Велика французька революція. О тій проблемній порі пажерлива мегаметрополія під чорними крилами гербового двоголового птаха з вищиреними дзьобами розмахнулася узагалі склювати і проковтнути Таврію та вщерть уярмити страдників-гречкосіїв од Сіверського Дінця до Дністра.

Пасмо тодішньої вітчизняної сивизни – кудлатий жмут унутрішніх негарздів і міжнародних криз. Знеможена Україна-Русь рабськи скніла потрошеною на клапті квадригою чіпких берл – австрійського, російського, турецького та польського, причім останнє, на засадах відносно прогресивного "Урядового статуту" з весни 1791 року приписно конституційне, плачевно каталізувало й обернуло на себе антипатію кесаря Священної Римської імперії германської нації Франца II, різку реакцію короля Пруссії Фрідріха-Вільгельма II, а найгострішу контроверзу – невситимої Катерини II, чиї загребуці наміри шугали від Кавказу та закаспійських пустель до Скандінавії, від Аляски і Курильських островів – до Середземномор'я. Її пронозливий підручний Олександр Безбородько після поглинення експансіоністською озією Кубані та Криму концептуально запропонував рішуче спрямувати підспудний вектор аналогічних ласих приплюсувань трохи північніше й у цей спосіб швидко пригасити поширені за західним пругом симпатії до кардинальних реформ, оперативно застосовавши випробовану тактику спритних територіальних перекроювань – стрижневих у наміченій траєкторії форсованого втамування амбіційної жаги подальших зазіхань.

По "кресах"-займищах Речі Посполитої, близьких околицям Малоросії та Новоросії, з виняткового переляку перед грядущими соціальними трансформаціями сполошилися закоснілі консерватори-"малькотенти" ("невдоволені", "скиглі"): норовливі аристократи, очолені власником розлогої смуги латифундій майже на двох мільйонах гектарів (3 000 000 моргів) із сотнями населених пунктів і річними прибутками по три мільйони злотих графом Станіславом-Феліксом ("Щенним", у перекладі – "Щасним", "Щасливцем")

Потоцьким¹, праправнуком Станіслава "Ревери", звитяжця битв проти московсько-українських угруповань під Охматовом (1655 р.) і Чудновом (1660 р.), великого коронного гетьмана при Яні II Казимирі.

Замолоду цього дуку потрясла трагедія: 1770 р. навісні лиходії-мучителі запроторили до могили його вагітну пару Гертруду з Коморовських. Скидався на меланхоліка, що не завадило припасовувати бучні чини, з яких один із перших – белзького старости – отримав шістнадцятилітнім, прибирав і архаїчний, аби засідати в сенаті, – "руського воєводи" (себто "червоноруського"; атавізм львівсько-перемисько-сяноцько-холмсько-галицького титулу, девальвованого загарбанням Габсбургами питимого йому Прикарпаття, де прадід Щенсний-Казимир Потоцький наприкінці XVII ст. заснував Кристинопіль, теперішній Червоноград), і функціональні – від ротмістра, ким став у 12 літ, до великого коронного хорунжого, генерал-лейтенанта, генерала артилерії та командувача Української дивізії, й утаємничений – магістра масонів. "Подільський Версаль", фешенебельну резиденцію в Тульчині, 1782 увінчав крилатим палацом "класичного стилю з барочним інтер'єром"², пихато висікши на помпезному фасаді демагогічне гасло "Щоб завжди був оселею вільних і порядних"³. Учашав за кордон до наймогутнішої сусідньої властительки, з якою зустрічався, наприклад, у Києві 1787 р., коли при ньому, приїжджому, челядикувало щонайменше двісті запобігливих підніжків-шляхтичів. "Північна Мінерва" тому подорожникові обіцяла красно віддячити за виявлену до неї учту.

Пантруючи десятки тисяч підданців, С.-Ф. Потоцький досить турботливо, на відміну від пересічного кетягу феодалів, не надто утискав підлеглих, жертвував на православні храми нарівні з католицькими, виплекав цінну нумізматичну колекцію, гарну збірку картин і солідну приватну бібліотеку сливе з 17 тисяч томів, рихтував громадське врядування, застосовував агрономічні та зоотехнічні новації, сприяв вотчинній промисловості й фабричному підприємству, панщину обмежив 36 днями на рік. Запросив погостювати до себе з Варшави давню Катеринину креатуру – короля Станіслава-Августа Понятовського і на відзнаку візиту розкріпачив тульчинців, перевівши їх під асесорську юрисдикцію. За його потурання представницький Брацлавський з'їзд 1788 р. фрондерськи заангажував депутатів (аби й собі опинитися серед них, Станіслав-Фелікс склав повноваження воєводи) на Великому сеймі твердо вотивати пільги "хлопам". 1790 р. цей наш земляк сенсаційно вступив до паризького клубу якобинців⁴!

У монографії "Останні роки Речі Посполитої" Микола Костомаров з урахуванням позитивних і негативних рис характеризував незвичного сюзерена: "Доступний своїм підвладним, унятливий до їхніх потреб, він не збирався просвіщати селян, але не перешкоджав їм благоденствувати у тій сфері, в якій вони існували; його села сяяли білими хатами посеред розкішних садів, оточені численністю скірт хліба, стогів сіна, волів, овець, бджіл тощо. У нього не чулося про злидні: його селяни не знали європейського одягу, проте їм вистачало виробів домашньої мануфактури, бо жінки, не обтяжені працею на пана, могли прясти, ткати та шити для себе й своїх родин. Усюди були заможність і затишок, всюди жили по-старосвітському"⁵. Не випадково іменитий господар слідом за батьком, київським воєводою Франциском-Салезієм Потоцьким, опікав гуртову торгівлю із Запорозькою Січчю – за активної участі єврейського кагалу в Умані з рабином Марком Лазаревичем (Рапопортом)⁶.

І такий колоритний товстосум дратівливо сахнувся нормативно маніфестованих 1791 р. актів, легально поцілених в окляклу систему правління задля нагальної корекції суспільних відносин. Апелював до приятелів із престольних палат над Невою, звідти розкольніцьки нацьковуючи поміжну

безугавну рать на Річ Посполиту. Суєтно приндився плетеною брехнею облесливої петербурзької потентатки (за пушкінським дотепом – "Тартюфа у спідниці й короні"), пишаючись її пафосною захоотою: "На Вас, не на когось я покладаю уповання порятунку Польщі". Наковтавшись фіміаму, запопадливо інсценував у приналежному йому містечкові Торговиця прокламування конфедерації проти Станіслава-Августа, бо той знаково присягнув Конституції⁷.

Авторитетний патрон плутократичної тенденції відцентрового стремління до "вічного безкоролів'я", граф, спираючись на страшні багнетні вістря жовнірів-"москалів" та липкі контакти з інтимним колом їхньої пролазної повелительки, жадібно пнувся до ряхтливої автономності всього українського кусня держави, ним добряче підім'ятого і кон'юктурно названого "Малою Польщею" з інтерпретацією наріжною ланкою у гіпотетичній федерації з Великою Польщею та Великим Литовським князівством. А максимум метикував лідерським трибом осідлати причавлений впливом Катерини II варшавський трон, за що перед царицею супутньо поклопоталась би друга половина "Щенного" (з 1774 р.) – дочка краківського каштеляна Єжі Мнішка сласна Юзефа-Амалія, промітна інтриганка з літературним і малярським хистом, котрій заманулося встряти до придворного охвістя в Санкт-Петербурзі⁸. Либонь, у моторній статс-дамі тривожно дримали гонористі гени її відомого роду, в котрому давнього 1606 року легендарна козир-дівка Маріанна (Марина) з Дмитрієм I ("Лжедмитрієм") карколомно вкрилася багрянницею як помазаниця під шапкою Мономаха на врочистій інавгураційній церемонії в Москві, у кремлівському Успенському соборі.

Після підпалу по Україні навесні 1792 р. війни – не стільки домовому конфлікту, скільки інвазії чотирьох колон російської армії – загорділий Потоцький екзальтовано поспішив застовпити притьмом декларований ним скандальний етап пособництва напасникам установам претензійної стели в Тульчині, куди по хвацькому вторгненні агресорів радо передислокував конфедератську "столицю". Та за екстремальних умов скоїлося не те, що він надживав, керуючи, так би мовити, "п'ятою колоною". До задерикуватих "торговицьких" лав улітку на вимогу маніпулюючої політичними процесами порфириносиці з капітуляційним реверансом прихилився упосліджений польський монарх, одверто запанікувавши через навислу поразку від масованої інтервенції.

Дуті шанси Станіслава-Фелікса на успіх потанули. Він дилетантськи передбачав у завареній колотнечі не далі дебютного кроку – вельми куцо для розпізнання замаскованих домінантних комбінацій. Прикро спантеличений дисонансом до його сподівань закрученою веремією, на пожежі розбрату зненацька усвідомив кепську суть чванькувато виконаної ролі лементливого полигача в кривавому полі, де врожай дивідендів колосився не для нього. Прецінь скидався на прудкого шахового пішака, загонисто подвигнутого навмання зімітувати атаку по чорно-білій арені, проте при грузькій стезі у ферзі тривіально знехтуваного поважнішими заводями ризикованого гамбіту, чия консолідація під прапорами хижого нашестя зі справжніх стратегічних напрямів умотивовувалася чіткою перспективою "жнивної" анексії.

Снив легко висмоктати рясний зиск од грізної навали, а натомість фатально окошилось: упився ейфорією персонального мороку. Отямився брутально одуреним, спекулятивно введеним в оману: зі спільниками-"торговичанами" витіснивши за Західний Буг коронне польсько-українське військо князя Юзефа Понятовського, ниці зайти-тріумфатори, спонукані царициним фаворитом Платоном Зубовим, не забарилися розперезано покремсати притоптану їхньою лавиною землю. Стенувшись, ватажок афектованих конфедератів Потоцький мерщій зняв свої переможні регалії, щоби 1793 р. хутчіше помчати з уклінною

місією-оскарженням до Зимового палацу "найяснішої" воротійки. Та дарма... На її ритуальне запитання про стан здоров'я спробував кволо пожалітися: "Зі мною, Ваша Величність, усе гаразд, проте вітчизна моя...". Співбесідниця сердито гупнула, спинивши бідкання. "Ось тут ваша вітчизна!" – нагримала у гніві⁹. Вгамованим, він принижено почвалав до стиха відринутого звалища-згарища офіційно накопичених, але, як виглядало, не придатних для увінчання лаврів.

Увижається, його, стуманілого від ілюзій, люто вжалила капосна провокативна блешня, колючим вістрям отруєної принади приховано занурена під каламуту зарозумілого магнатства. Не уник ущипливої кари за виразний кульбіт із темпераментно обстоюваної "ультра-патріотичної" позиції, адже в жаркій полеміці передньо верескливо волав: "Клянуся Богом, ніколи не служитиму чужим монархам; якщо люта недоля та вади Речі Посполитої занаястять її, як буду таким безталанним, що разом із нею не поховають і мене, – майну з отчини й за морями, в іншій півкулі, з моїми дев'ятьма дітьми дихатиму вільно. Розіб'ємо наші кайдани, забудемо незгоди, зненавидимо підступи! Хай згине слід тих, хто гукав стороннє військo для пролиття крові співвітчизників і відчиняв забородам вхід до Речі Посполитої!"

Продувна бестія зі скіпетром Романових (облудою ж афішувала симпатії "старовинному ладу республіки" та "давній свободі й незалежності", в унісон розсипаючи фарисейські рулади "волі й добробуту польської нації") рахубно спеклася фальшивої ширми. Небавом зігнувала загнуданих нею недолугих місцевих паладинів, яких 1791 р. під'юдила каверзною ін'єкцією пособництва, контролюючи ситуацію у руслі підготовки герцю (таємною інструкцією диктувала, "аби вони самі розпочали з утворення партії певної та вагомої, і, звернувшись до нас як запоруки колишньої їхньої вільної конституції, формально домагалися нашого заступництва й помочі")¹⁰. 1795 р. обтявши рештки східних регіонів Речі Посполитої зі своїми необачними клеветами, доценту стерла на географічних картах розтерзане поліетнічне королівство: документально знищила у драконівському примноженні окупаційних зусиль із "подільниками" – владарями Австрії та Пруссії, зовсім розібравши тим троїстим союзом. "Тепер я назавше росіянин", – анемічно змирився ошуканий і ошелешений "Щасний"¹¹.

Грубезною лайкою його нещадно вишпетив фольклор:

"А ти, графе, ти, Потоцький,
Розпроклятий сину,
Занаястив свою Польщу
Та взяв Україну!

Думав, було, на Вкраїні
Щоб королем стати, –
Пропадеш ти сам тепер,
Та ще й твоя мати!"¹²

Рідко кому адресовано музичні інвективи з настільки пекучими фразами. Між тим "матінка-государиня", брудними інспіраціями 1772 р. посприявши розтинові Західної України, затим парадоксально підштовхнула практичне забезпечення евентуальної української соборності, хоча дбала за власні інтереси. В пісні "Наступала чорна хмара, настала ще й сива..." проникливі печальники тоскно зрефренували щодо напнутої інкорпорації: "Була Польща, була Польща, да й стала Росія" (або "Була Литва, була Польща, та й стала Росія").

У пастці хитрих обородок ослизнувся авантажний багатій, сліпма натрапивши гірке фіаско. Втім, здалося, пофортунило в суто особистому: зіграла взаємністю пані гіпнотичного шарму Софія (Зоф'я) Вітт (Віт, де Вітт, де Вітте). Примандрувала вона зі Стамбула (Константинополя) й у дівоцтві, за переказами, мала прізвище Челіче де Маврокордато (Мавродато) чи Клявоне (Глявоне, Главані). За розпростороною версією, пращурами лічила візантійських василевсів, що, одначе, не дуже

узгоджувалось із автентичними даними її плебейського походження: батько, купець Костянтин, розорившись у турецькій провінції Бурса (Бітинія), з горя подався у стамбульські поліціанти, а по його смерті напівсирота з матір'ю Марією опинилася на столичному "дні" й 1777 р. пішла утриманкою до польського посла-міністра при Оттоманській Порті Кароля (Карла) Боскампа. Вважалася "грекинею", але "греками" по Османській імперії кликались православні різних національностей, отож, не виключено, могла бути, як гомоніли, "черкескою або грузинкою". В усякому разі, користалася грецькою грамотою (оволоділа також французькою й англійською), їй не бракувало мудрості та начитаності.

Звання королеви краси носила б гідно без жодних знижок і містифікацій: вражаюча печать видатної зваби виграла на рафінованому обличчі. Позираючи на неї, натовпи шпарко тлумились, очманіли в екстазі. Потоцькому вистачило настирливості й коштів геть одтерти її чоловіка-ветерана (з ким з'єдналася 1779 р.), жбурнувши Йосипу (Юзефу, Осипу) Вітту колосальний фінансовий бариш од негайної зміни мар'яжу на холостякування – компенсацію за втрату подружнього статусу (анулювання шлюбу було процедурно декретоване львівським судом у 1795–1796 рр.)¹³.

Екстраординарній "зірці" виявили ласку і Станіслав-Август, і пруський король Фрідріх II, і австрійський цісар Йосип (Йосиф) II, і французькі зверхники Людовік XVI та Марія-Антуанета. Всіляко догоджали, залицяючись до неї, російські полководці й адміністратори Іван Салтиков і Григорій Потьомкін – "Великий Гетьман Імператорських Катеринославських та Чорноморських козацьких військ", який іще в 1789–1790 рр. прагнув захопити з численними посіпаками дніпрове правобіччя, зруйнувати Річ Посполиту до мінімальних округин Литви з Мазовією¹⁴.

Зграбна молодиця імпульсивно стимулювала побудову славетного нині града корабелів. Компліменти їй викладено раритетним харківським журналом "Украинский вестник" 1818 р.: "Чи знаєте ви історію Миколаєва? "Його споруджено за велінням князя Потьомкіна", – скажете ви, таж ви помилилися. Графиня В*[Вітт – П.У.] спричинила те, що зродився, зріс і розвинувся сей цвіт посеред здичавилої природи. Жінка премила з найпрекраснішою душею, з чуйним серцем, з тонким розумом, словом, жінка-геній зуміла повернути серце генія-героя. Єдине її слово, й на диких берегах Інгула з'явилося місто, а замість убогих рибальських халуп – величезні палати: *Спаськ і Богоявленськ*; єдине її слово: й чарівна рука мистецтва вдягла нагі скелі та піщані горби у невибагливі гайки та пишні сади, дбайливо провела світлі джерела; вони гарцювали, стрибали і, подрібнюючись на камінцях, дзюрчанням своїм одушевляли мертву пустелю. Ще одне слово сказала премила В*, природа підкорилася й усупереч самій собі посміхнулася..."¹⁵.

Незрівняній спокусниці Потьомкін-Таврійський під егідою Катерини II (з якою за умов суворої конспірації побрався 1774 р. і яка, за його протекцією, щедро обдарувала Софію, зокрема, білоруськими маєтностями) вривав масний шмат кримського узбережжя з сонячними виноградними добрами, зробив терпеливого рогоносця Вітта графом і генерал-поручиком, а десятирічного Йосипового первістка – гвардійським офіцером! Варто додати, що згаданому синові – Яну (Івану) Віттові устелилася блискуча кар'єра, попри запаморочливі звиви: двадцятилітнім у царя Павла I став полковником-кавалергардом, нагородженим престижним Мальтійським хрестом, 1805 р. відряджений на прю супроти солдатів Наполеона, рубався кірасиром, важко поранився попід Аустерліцем, 1809-го відзначився кондотьєром-бонапартистом у розгромі австрійської армії (заслужив довір'я наймілітарнішого правителя Франції), та, назад переметнувшись, 1812 р. сформував за вказівкою імператора Олександра Павловича українські козацькі полки, затим у генерал-майорському ранзі

орудував уланськими дивізіями і південними військовими поселеннями, 1818 р. фігурував свіжоспеченим генерал-лейтенантом, ще за п'ять літ – корпусним командиром, начальникував резервом на російсько-турецькій війні 1828–1829 рр., був куратором одеського Рішельєвського ліцею, кавалером найвищих орденів – Андрія Первозваного, святого Володимира першого класу, Олександра Невського тощо.

Цей ревний страж царату спонтанно потягся в негласні інформатори російської розвідки, лазутчиком неабияк дезорієнтував колег-французів, за ними пильно пошпигувавши. 1825 р. в українських губерніях агентурним зашморгом підло ловив конспірації Південного товариства дворян-республіканців і після ліквідації повстання поляків 1830–1831 рр. (за що удостоївся бойового "Георгія" другого ступеня) старанно виконував жандармські обов'язки військового губернатора Варшави. Відтак охоронною планидою наче прийняв естафету посад батька, до 1789 р. коменданта Кам'янця-Подільського, потім – Херсона. За солідним табельним шаблем генерала від кавалерії одіозний Іван де Віт "наздогнав" отчима, Станіслава-Фелікса, у Росії номінованого генерал-аншефом¹⁶.

1793 року хтива мадам Потоцька неочікувано заартачилася розірвати заміжжя-фікцію (з одинадцяти її дітей, подекували, хіба троє були достеменно спільними з благовірним). Здибала міцний захист такої горезвісної моралістки-ханжі як розпусна Катерина П. Остерігшись репресій, Софія вдалася до термінового зарубіжного вояжу, зважила на загрозу вготованого їй замкнення в монастирській келії, адже інкримінувався адюльтер. Знічений "Щенний" теж вирішив за краще кисло емігрувати, у психологічній паузі релаксації фарсово симулювавши невиліковну хворобу. До середини 1795-го мляво блукав по німецьких "теплих кліматах", нав'язаним осоружною Юзефою договором тимчасово відрікаючись од нерухомого майна. Лише незадовго до її кончини, коли осінньої хвилини 1796-го раптом зсудомило покровительку-самодержицю, жваво реанімував паралізовані матримоніальні плани і, оскільки врешті-решт Кам'янецька консисторія зафіксувала жадане ним розлучення із солом'яною вдовою, 17 (28) квітня 1798 р. перед тутьчинським вітварем повинчався з неув'ядною рудою-пасією Зоєю (йому на ту пору сповнилось щонайменше 45, вона була не старшою за 38 літ)¹⁷.

Саме на рубежі XVIII і XIX ст. обабіч кремінного русла тихої річечки Багно, яка несквапно плинула приуманським урочищем Кам'янка, своєрідним бальзамом нагодився імпазантний екстра-парк "Софіївка". Полоненому солодкими мріями дідичеві кортіло презентувати вередливій перелесниці земні райські кущі, загніздити на гранітному підложжі експресивну казку, воскресити ідилічну Аркадію в оковирних нетрях. Аби сепаратний едем і за млосного гріхопадіння не сплонував перед "найліпшими європейськими садами", його зодчий від 1796 р. – хоробрый офіцер, кмітливий інженер та толковий натураліст Людвік-Христіан Метцель (Мецель) завзято мобілізував арсенал найрізноманітніших ресурсів: на похваті – безліч невтомних умільців, на витрати – злива грошей, велетенський економічний потенціал округи, тотально охопленої чиншем. Це дозволило заморських пелюсток. Серед запозичених привізних пагінців, пестливо інтродукованих, – зараз усім в Україні знайомий каштан (тривала київська емблема), смакотлива ліщина "ведмежий горіх" і пірамідальна італійська тополяріна (звідси та з тутьчинської шкілки вони корінням невіддільно поприкипали до гожих ландшафтів у басейнах Дніпра й Південного Бугу), а також удало апробована тут біла акація, котра в теплих обіймах Одеси органічно розквітла невід'ємним атрибутом чорноморської Пальміри¹⁸.

Недовго воркували у голубиній злагоді хазяї захватного гульбища. Фліртуючи,

пікантна господиня, вже багатодітна, знічев'я віддала альковну перевагу баламутному пасербу-парубкові Юрію (Щенсному-Єжі), й по їхніх лукавих любошах знайшовся хлопчик Болеслав, кого обурений потенційний дідусь мусив сприймати за законне чадо. Болюча рана від образи подвійно посоромленого глави сімейства була невигойною. Пригнічений драматичним ударом, у березні 1805 р. він нагло помер. Юрій пережив його менше ніж на п'ять років, провинна краля – на сімнадцять з половиною, спочивши у листопаді 1822 р.¹⁹

Хибку вдачу Потоцького-старшого гвалтом урвав кинутий на родинному обійсті вихоть убивчого шоку. Під прощання з пістрямим життям розгублений екс-верховода яро хапав сонячний зайчик-пустун Венериного бешкетника Амура, в огуді закопилівши губу й охлялим укоротивши собі віку. Подібно як доти попід щільно затуляючою Річ Посполиту запоною заплямованим наразився на приголомшливий крах, коли у маревній пелені нестями затято дряпався до пікового публічного кону. Вже розклеєний зіпсованим реноме, солоною краплею в ажитації скуштував їдкий моторошний глум. Що ледь не символічно, його тіло вночі після панахиди у костьолі спіткало злодійську наругу: хтось пограбував небіжчика, вкрав оздоблений позументами мундир, позбавив галунів, клейнодів, орденів Олександра Невського, Білого Орла, святого Станіслава²⁰.

Ганьбу неприторенного ренегата жирно підкреслило те, що його син і спадкоємець Олександр усепереч підмочений фамільній репутації визивно водрузив свічадом паркового подіуму-узгір'я біломармуровий монумент на пошану чеснот Тадея Косцюшка – дерзновенного антипода утаврованих причетністю до "торговиці" мостивих перекинчиків, харизматичного поводири полум'яної збройної протестації 1794 року, коли гарячі бунтарі-демократи демонстративно повісили на імпровізованій шибениці портрет Станіслава-Фелікса, революційним трибуналом "інсуреції" заочно приреченого за зраду до страти²¹.

По череді конфузних прикрощів і вирі жахливих катаклізмів, дещо аномальним подарунком долі розвіявши розпуку, опромінила заскоченого "Щасливця" іскра божа: мальовнича провінційна глушина лісостепу озонним подихом та розливчатою вологою, наче оздоровчою процедурою, делікатно покропила його сумоту й сум'яття, м'яко заломивши шалені пристрасті, в яких безталанно борсався, й дзвінким салютом бадьоро мигнули веселкові гадки утнути неповторну чепуристу диковину під гіллястою габою листяних і шпилькових дерев, де студені води химерно обертаються кришталем, грозові хмари – парчею, дрібненький дощ – бісером, польова тирса – сріблом, снігові кучугури – перламутром, крижана паморозь – коралями, пожухла хвоя – оксамитом, утерті моріжки – смарагдами, зашкарублі отави – гобеленами, глиняне груддя – бурштином, ручайний намул – порцеляною, сухі зірничі – діамантами.

Примхлива забаганка повною чашею приязно акумулювати в окресленій парадизній канві фейрверкову розривку елементів довкілля – на контрасті та сплаві просторища з камерністю, крихкості з опуклістю, прецизії з несподіванкою, хаосу з охайністю, пропорційності з асиметрією, оголення з декором, осоння з темінню, загадки з одвертістю, журби з надією, монолітності з гнучкістю, динаміки зі спокоєм, блиску з буденщиною, допотопності з модифікацією, епосу з лірикою – галантно гарантувалася застосованою на ділі неослабною напорскливістю в утіленні бажаного абрису, чаклунською невсипущою вправних опорядників, потужним підпертям тучних ґрунтів, специфічними погодними пасажами.

Глибоко врослий та ефірно здимлений архітектурно-рослинний ансамбль навіть за фрагментарного вивершення начерків грандіозного проекту спромігся масштабно розгорнути ретельно змонтовану просто неба галерею ажурних візерунків і

калейдоскопних нашарувань панорамних конструкцій та пейзажних етюдів – у тінчастому антуражі графічно деталізованих контурів, взірцево насичених композиційною палітрою розмаїття фарб, артистичними бризками вивергнутих з отверзлої космічної течії симфонічних варіацій на невтолимі теми зіткнення стихії та штуки, суміші реалій та візій, балансу оптимізму та песимізму, гармонії духовного та матеріального.

Піднесені "софіївські" настрої Станіслава-Фелікса зацентрувало його шире зичення кожному прибульцеві: "Забудь отут про нещастя – прийми щастя віще; якщо ти щасливий, почувайся ще щасливіше!"²² Вирізьбленою каймою силуетів (у тому числі на кшталт античних), ніби віттю витинанок, орнаментовано цілісний комплекс, повитий з добірних автохтонів ендемічного середовища та адаптованих екзотів. У мереживному кругообігу днів і ночей невичерпний дендрогідрошедевр віртуозно продукує узорну китицю долин і байраків, ущелин і лощин, пагорбів і виїмок, скель і вибалків, загат і струмків, терас і каскадів, альтанок і алей, шлюзів і гротів, містків і фонтанів, скульптур і валунів, брил і обелісків, галявин і газонів, пагінців і крон.

За сумлінно вишліфованою оторочкою рафінованих облаштунків, фантастично відлунуючись у зримому плетиві витончених ліній, площин, об'ємів (предметних укупі з позірними), розкотисто звучить п'янка мелодія бенкетного полонеза, яким удоволені Потоцькі 1802 р. гучно привітали впорання досконалої синтетичної забавки в шатах напрочуд романтичного куточка Центральної України. Хвально відобразив тамтешній митецький пік досвідчений професіонал-пііта й доскіпливий аматор-красзнавець Станіслав Трембецький, чиє стило на світанку XIX століття граціозно вигаптувало віршований панегірик "Софіївка" (1815 р. до зорганізованого у Відні міжнародного конгресу надрукований польською мовою з французьким тлумаченням Огюста де Лагарда де Шамбани, 1822 – скоментований Адамом Міцкевичем)²³.

Оригінально втіяна оаза-писанка осіняє і бентежить, збуджує і зцілює. Її дивовижу освятили відвідинами Косцюшків секретар – письменник Юліан-Урсин Немцевич, Іван Котляревський та декабристи²⁴. Історичною ауурою вона щемно торкнула чисті серця Юліуша Словацького й Тараса Шевченка. У ній, за координатами натхнення і наснаги, запашіла пломенами творчості брость перших співців "української" ліри польської словесності – вихованців василіанського (базилянського) училища при уфундованій в Умані на кошти Ф.-С. Потоцького уніатській обителі Северин Гошинський, Юзеф-Богдан Залеський, Міхал (Михайло) Грабовський, Олександр і Сильвестр Грози, їй випало заворожити чимало інших майстрів пера²⁵. Нею походжали й Олександр I та Микола I, й такі їхні сановиті поплічники як Петро Вітгенштейн, Олексій Куракін, Михайло Милорадович і Микола Новосильцов, пізніший коханець "найвродливішої жінки Європи"²⁶.

Буйна коловерть ексклюзивних витоків обітованого вертограду як у галактичному фокусі адекватно замісила важкі віхи подоланих шляхів і райдужні обрії осайних здобутків, спресувала втіхи та смутки, конфуз і конформізм, зваду та досаду, зраду та розраду... Наразі периферійна "Софіївка" зоріє національною мегареліквією зі знаменним інтернаціональним складником феноменальної субстанції, туристичною вітриною, естетичним фітоеталоном, культурним камертоном, нетлінною улоговиною світлої пам'яті, манливою цяткою нестухлої віківщини, заповідною експозицією, ботанічною мозаїкою, екологічною криївкою, розважальним атракціоном, рекреаційним предозвіллям, емоційною нішею, торжеством креативності, виталищем муз, художнім магнітом, енергетичним конденсатом, огнищем освіти, навчальною інституцією, науковим

пленером, одритою криницею скарбів, барвистим висиланням локального екстракту геопластики елітного рівня від позавчора до післязавтра, елегантною скалкою в ілюстрації безупинного лету ламких миттєвостей у захланному огромі всесвіту, де крізь непроминальну ринву минулого прозирає незвіданий безмір прийдешнього.

¹ Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. – Kraków; Warszawa, 1897. – Т. 1. – С. 247; Jul. B. [Bartoszewicz J.] Targowicka konfederacja // Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1867. – Т. 24. – С. 959-961; Тимошук В.В. Торговицкая конфедерация // Русская старина. – 1904. – № 9. – С. 533; Маркіна В.О. Про грошову і відробітну ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1959. – № 2. – С. 38; Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К., 1961. – С. 41; J ojek J. Dzieje zdrajcy. – Katowice, 1988. – С. 69-70, 138-143; Кривошея І.І., Кривошея В.В. Дворянство Уманщини в кінці XVIII – першій третині XIX ст. // Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998. – С. 38, 58. Так, приналежна Потоцьким Уманська волость 1768 р. налічувала 8 міст і 173 села, а 1794 р. вона з укрупненням Богопільським ключем – 9 міст і 264 села (Serczyk W. Wiośń Humańska w drugiej połowie XVIII wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace historyczne. – 1961. – z. 5. – s. 75-76).

² J ojek J. Dzieje piknej Bitynki: Opowieść o życiu Zofii Wittowej-Potockiej (1760-1822). – Warszawa, 1972. – С. 166-181; Зінько Ю.А., Франчук О.І. Культурно-просвітницька діяльність Потоцьких на Східному Поділлі // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура". – Харків, 1997. – Ч. 1. – С. 163.

³ Малаков Д.В. По Брацлавщині. – М., 1982. – С. 142, 145-147.

⁴ Императрица Екатерина II и кн. Потемкин: Подлинная переписка // Русская старина. – 1876. – № 9. – С. 27; Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой. – СПб., 1886. – Кн. 1. – С. 165-168, 193, 210, 236, 298; Грабеньский Влад. История польского народа. – СПб., 1910. – С. 317-327; J ojek J. Dzieje piknej...; Малаков Д.В. Указ.соч. – С. 143; Стрельникова Л.А. Тульчинські "ельзевіри" // Книжник. – 1991. – № 5. – С. 29. Пор.: Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. – К., 1978. – С. 22, 179; Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк Софіївка. – К., 1996. – С. 85-86.

⁵ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С. 167. "Ми докладно говоримо про цю особу, – пояснював автор, – тому що вона відіграє дуже важливу роль у тогочасній історії" (*там же*). Пор.: "Історія родини Потоцьких тісно сплелася історією України" (Грушевський М. Андрій Потоцький про українські відносини з р. 1659 // Діло. – 1908. – 26[13].06); "Історія родини Потоцьких тісно сплелася з історією України" (Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 55).

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 229, оп. 1, спр. 164, арк. 33-33 зв.; *там само*, спр. 314, арк. 3-3 зв.; Заграничний П.О., Комарницький М.Ф., Храбан Г.Ю., Шевчук С.Г. Умань // Історія міст і сіл УРСР: Черкаська область. – К., 1972. – С. 549; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1713-1776. – К., 1994. – С. 140; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 417-418. Франциск-Салезій ("Франц-Салезі") Потоцький тримав 2600-шабельне уманське козацтво і перетворив Умань на "найкраще місто західної України" (Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями // Киевские губернские ведомости. – 1846. – 28.VI). З тієї фортеці – осердя комерції для "всіх прикордонних націй" – 1768 р. вийшов до гайдамаків старший (перший) сотник надвірної міліції Іван Гонга, якому випала доля популярного отамана "Коліїщини", знакового персонажа "уманської різанини" (Костомаров Н.И. История казачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Русская

мысль. – 1880. – № 7. – С. 45-54; Максимович М.О. Киевъ явился градомъ великимъ. – К., 1994. – С. 245-266; Антонович В.Б. Моя сповідь. – К., 1995. – С. 197-218, 763; див. також: Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 175-176, 434-435, однак у цьому виданні неправомірно вказано, що Ф.-С.Потоцький уклав Торговицьку конфедерацію 1792 р., а він помер за два десятиліття перед нею). "Старої гайдамацької Умані не зосталось і сліду – всю її під час різанини знищила страшна пожежа", – зауважив 1901 р. допитливий кореспондент Василь Горленко, додавши, що відбудова розпочалася "лише на початку XIX століття" (Киевщина: Памяти Шевченка // Слово і час. – 1993. – № 1. – С. 17). На уманській горі Турок 1810 р. погребено цадика Нахмана (Ребе) Брацлавського (там – хасидська святиня).

⁷ Костомаров Н.И. Последние годы... – С. 197-198; там же. – Т. 2. – С. 107-108; J ojek J. Ku naprawie Rzeczypospolitej: Konstytucja 3 Maja. – Warszawa, 1988. – S. 149-161.

⁸ Лопатин В.С. Примечания // Екатерина II и Г.А.Потемкин: Личная переписка 1769-1791. – М., 1997. – С. 863-864; Сухарева О.В. Кто был кто в России от Петра I до Павла I. – М., 2005. – С. 408, 683; Potocka (Jyzefa Amalia z Mniszchych) // Encyklopedyja... – 1865. – Т. 21. – S. 427; Potoccy // Encyklopedyja powszechna S. Orgelbranda. – Warszawa, 1884. – Т. 9. – S. 343. Про запропоновану С.-Ф.Потоцьким 1792 р. "Конституцію", за котрою його "Мала Польща" (Правобережна Україна) обіймала "перше місце у Речі Посполитій", див.: Аніпяркоў В. Палітыка цэнтралізму і праблемы федэратыўных адносін у Рэчы Паспалітай (1790-1793 гг.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть: Історія. Сьогодні. Майбуття перспектива. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 68.

⁹ Niemcewicz J.U. Pamietniki czasu moich. – Lipsk, 1868. – S. 149; Моньicki H. Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi: 1772-1800. – Wilno, s. a. – Т. 1. – S. 93-94; Smolecki W. Konfederacja targowicka. – Krakow, 1903. – S. 422; J ojek J. Ku naprawie... – S. 188. Пор: Мадариага И. Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002. – С. 686-699; Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795. – М., 2002. – С. 262-291.

¹⁰ Костомаров Н.И. Последние годы... – Т. 1. – С. 256-257, 547-548; там же. – Т. 2. – С. 67-69; Из бумаг князя Потемкина-Таврического // Русский архив. – 1865. – № 1. – Ст. 78.

¹¹ Kieniewicz S. Historia Polski: 1795-1918. – Warszawa, 1980. – S. 22. О.Безбородько зафіксував мімікрійну реакцію Потоцького на безпardonне придушення розбурханої Тадеєм (Тадеушем) Косцюшком боротьби за Річ Посполиту 1794 р.: "Він уважає виведення з ладу Косцюшка та взяття Варшави завершенням усього й бачить тут кінець і свого громадянства в Польщі, визначаючи, що він може безлічно залишатися росіянином" (Сборник Русского исторического общества. – СПб, 1875. – Т. 16. – С. 61). 1795 р. "Щенский" написав Катерині II: "Сцени жорстокості в Польщі переконали мене, що я не повинен мати іншої Вітчизни, крім царства Вашої імператорської мосці" (цит. за: J ojek J. Dzieje ręknej... – S. 212).

¹² Козацькі пісні. – К., 1969. – С. 291-292. "Думу люду, проклинаючого Потоцького", згадав і Юліуш Словацький (Siowacki J. Dzieia. – Lwuw, 1909. – Т. 10. – S. 436). Прикметно, що з пам'яті пізніших поколінь зникла подобизна Станіслава-Фелікса. Дійшло абсурду, коли масовим накладом утверджено кумедний текст-казус: "Потоцький у пісні – це, очевидно, Станіслав Понятовський, польський магнат, який був польським королем з 1764 по 1795 р." (Історичні пісні. – К., 1961. – С. 999)!

Тепер – не менш курйозний уривок:

"С.Щ.Потоцький як маршал Торговицької конфедерації сприяв другому розподілу Польщі і втраті нею державності, у польських патріотів заслужив загальну ненависть і презирство. Це виявилось і в поширенні чуток, що на відкритті "Софіївки", коли гості веселилися, почулася пісня з кущів, яку співав український кріпак:

Ой, пане Потоцький, воєводський сину,
Запродав ти Польщу, Литву й Україну,
Думка в тебе була королем стати,
Пішов же ти до цариці помочі шукати...

Кріпака схопили. Пісня існувала в кількох варіантах. Один із них був опублікований студентом Київського університету Б.Познанським, польським шляхтичем, як українська народна пісня. Але вона не могла виходити від українського народу, який віками боровся проти польсько-шляхетського поневолення. Виявом цієї боротьби було і повстання селян 1768 р., в якому

активну участь брала Уманщина. Навіщо українському народу докоряти Потоцькому, коли він сприяв возз'єднанню Правобережної України з Росією? Це лише підробка польською шляхтою української народної пісні, яких тоді було немало" (Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Указ. праця. – С. 92-93; російською мовою: Косенко И.С., Храбан Г.Е., Митин В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологический парк "Софиевка". – К., 1990. – С. 48).

Годі трактувати наведені рядки, проте ніяк не обійти того, що уродженець сіверського міста Стародуб, випускник білоцерківської гімназії, етнограф-ентузіаст Борис Познанський (1841-1906), вихований "найближче до челяді та до сільської української людності, переймаючись її світоглядом", із "польськими шляхтичами" Володимиром Антоновичем і Тадеєм Рильським належав до університетського гуртка "хлопоманів" (за жандармською лексикою – "партії, прозваної хохломанською"), до кола "Основи" й діячів київської Громади. У другій половині XIX ст. він подвижницьки збуджував українство від Катеринослава та Слобожанщини по Галичину. Був у 1860-х рр. ув'язнений за причетність до "товариства малоросів" і, за словами Антоновича, "до кінця життя" лишився вірним національним пориванням (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 801, спр. 91, арк. 1; Антонович В.Б. Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С. 53-55, 85-88; Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990. – С. 271, 367-368; Познанський Б.С. Воспоминания. – М., 1913. – С. 3-6, 62; Міяковський В. Б.С.Познанський: Народник 60-х років // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 72-93).

От ретроспекція, вміщена у місячникові "Киевская старина" 44-річним Б.Познанським, давним-давно не студентом університету:

"Припоминаем слышанный нами такой рассказ:

Г.Умань в конце прошлого и в начале настоящего столетия был одним из более видных центров местной шляхетско-польской жизни. Пышный двор богатого магната Феликса (Szczekny) Потоцкого, несколько урочных ярмарок, имевших большое значение для возникавших тогда торговых отношений южного взморья, Одессы, с плодородными Подолиєю и Украйною, наконец знаменитая в то время базилианская коллегия, служившая местом воспитания шляхетской молодежи – все это в совокупности придавало большое значение воздвигнувшейся после гайдамацкого погрома Умани. Всегда там было много панов и все они так или иначе жались ко двору Потоцкого, как одного из виднейших в то время представителей недавно прекращенной самостоятельности польской в том крае. Последнего короля польского Станислава-Августа Понятовского уже не было в живых. Магнаты были еще только более или менее сильными, смотря по требованию дипломатии, столпами польщизны в крае. Устаревший поэт Трембецкий, утративший в умершем короле сильного мецената, проживал в то время при дворе Потоцкого. День св. апостола Петра и Павла был особенно торжественным днем в г. Умани. В этот день обыкновенно совершался торжественный публичный акт в базилианской коллегии, чем, разумеется, вызывался большой съезд шляхты за учащеюся молодежью и также ради урочной в тот день ярмарки. После акта все, что могло из съехавшейся шляхты, бывало в гостях во дворце Потоцкого и в его заново отделанном в честь жены Софии, роскошном саду Софиевке, что ныне Царицын сад.

В один из таких съездов, в большом собрании высокородных гостей пана Потоцкого, Трембецкий вздумал прочесть новосочиненную им в честь своего мецената-хозяина поэму, в коей описывались прелести Софиевки и доблести ее владельца и творца. Самое чтение происходило в одной из роскошных беседок-колоннад сада. Разумеется, все присутствующие подобострастно, с одобряющими минами, слушали декламацию льстеца-поэта. Сам восхваляемый в пышных выражениях соленизонт пышился, вслушиваясь в цитаты его, может быть, и неизвестных и мало ценимых им самим доблестей, таял от удовольствия. Кончил наконец поэт, тишина собрания, не успевшего еще высказать своего одобрения, доказывала степень восхищения слушателей. И вдруг в этой тишине из ближайшей клумбы цветов раздается заунывная песня поливающего цветы садовника-украинца:

<<Ой ты Потоцький, воеводзький сыну!
Запропастыв Польшу и всю Украину.
Думка в тебе була, щоб королем стати –
Пишов-же ты до царици милости прохаты>>.

Представьте себе физиономии гостей-шляхты, которой так резко припоминает простой

хлоп общеизвестную прикосновенность рода Потоцких к разделу Польши! Представьте себе положение высоко парившего поэта и наконец и самого превознесенного чуть не до небес, за одну минуту перед тем, пана Потоцького! <<Хлопа>> сейчас-же схватили, но он отвечал, что петая им песня общеизвестна, – тем заканчивался слышанный нами рассказ.

Из этого окончания рассказа явствует, что и тогда *схватывали* за песню, за провозглашение неправящегося, но что народное творчество жило в политической жизни края и не оминало совершающихся событий. Но как не схватывали, как не давили живое слово народного творчества, а оно все таки сохранилось в народе и по наше время, как тлеющая искра в золе, как сохранились в стрехах украинских хат, загагах и омшаниках козацкие давние *спысы*, добытые из-под спуда в 1863 году. Когда по ходу событий в 1861 году для украинца лях-пан перестал быть подавляющею его симпатии и идеалы грозю, тогда стали из-под спуда народной памяти выдобываться на свет Божий старинные песни и сказания. Но на них, как на запрятанных *спысах* ржавчина, видна была сила подавления в течении долгого времени исторических преданий народа. Сплошь и рядом эти добытые песни, сохранив всю поэзию и красу народного творчества, оказывались потерявшими свою определенность, точность передаваемого факта. Так древние монеты со стертими надписями представляют собою цену металла, иногда приблизительно эпоху их генезиса, национальное происхождение, но не дают возможности более точной детерминации их.

Я жил в это время добывания из-под спуда старых песен и преданий в среде народа и по мере сил записывал эти ценности народной поэзии. Помню, с какою осмотрительностью пели и восстанавливали в своей памяти украинцы исторические свои песни в первые после 1861 года. Нужно было внушить к себе доверие, нужно было стать вполне безопасным в глазах украинца, чтобы удостоиться послушать эти песни. Исковерканные, не полные, затертые в памяти отрывки, но все таки это были исторические песни" (Познанский Б. Две старые украинские песни и по поводу их // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 224-226).

Цитована стаття набула розголосу. "Імя Ваше ще від часів "Основи" добре пам'ятне нам, Галичанам, а й недавна праця Ваша в "Кієвской Старинь" показала нам довідно, якого щирого патріота і світлого робітника має в Вас Україна", – так звернувся 1886 р. до маститого автора Іван Франко "від людей хоч і молодшої генерації, але вмючих цінити кожде щире та розумне слово, кожде праведне змагане" (Франко І. Листи до Б.Познанського // Радянське літературознавство. – К., 1957. – № 19. – С. 126-127), опісля на шпальтах часопису "Зоря" подав серію його матеріалів "Весна в українському селі", "Великодній тиждень в українському селі", "Чумаки"...

¹³ Д-р Антоній І (Ролле Й.) Судьба красавиць: София Глявоне – Витте – Потоцкая. – К., 1993. – С. 5-19; Ивашенко В. Исторический очерк Умани и царицына сада (Софиевки). – К., 1895. – С. 25, 27-29; Валишевский К. Вокруг трона. – М., 1909. – С. 73; Niemcewicz J.U. Op. cit. – S. 61; J ojek J. Dzieje rijknej... – S. 34, 228-259; Малаков Д.В. Указ. соч. – С. 143-144; Магидс В. Пастель // Наше наследие. – 1988. – № 3. – С. 132; Стрельникова Л.А. Вказ. праця; Кривошея І.І, Кривошея В.В. Указ. праця. – С. 48; Кривошея І.І. Потоцькі герба Пілява: Тульчинська лінія. – К., 2000. – С. 6-7; Косенко І.С. Трете століття славетного парку // Хроніка-2000. – К., 2001. – Вип. 41-42. – С. 507-508, 510-511. "За все своє життя я не бачив жінки, вродливішої за неї", – занотував такий свідок як Ю.-У.Немцевич (J ojek J. Dzieje rijknej... – S. 85).

¹⁴ Екатерина II и Г.А.Потемкин... – С. 394-397; Лопатин В.С. Указ. соч. – С. 893, 901.
¹⁵ Левицкий Н. Отрывки из путевых записок // Украинский вестник. – 1818. – № 8. – С. 210-211. Пор.: "Казали, що повільній облозі Хотина та ще більш як дев'ятиденному зволіканню була причиною дружина кам'янець-подільського польського коменданта Вітта (котра потім була за графом Потоцьким), в яку граф Салтиков був закоханим і яка часто приїздила до табору; вона була гречанка, сестра її була заміжня за хотинським пашею, через що граф, на її прохання, спрямовував парламентаря з листами від пані Вітт до сестри, а від тієї отримував на них відповіді", – спогад із російсько-турецької війни 1788-1791 рр. (Энгельгардт Л.Н. Записки. – М., 1997. – С. 70); "...Князь Григорій Олександрович Потьомкін... куртизанів з племінницями своїми та вродженою грекинею, колишньою пралею в Константинополі, потім польської служби генерала графа Віта дружиною, потім купленою у Віта в дружини собі графом Потоцьким і, зрештою, такою, що бачила біля своїх ніг обожнювачами своїми: імператора Йосипа, короля пруського, спадкоємця Фрідріха II,

Верженна – першого міністра у Франції за царювання короля-кузена Людовіка XVI, шведського короля Густава; будучи вже похилого віку, графиня Потоцька була предметом уваги навіть Олександра Павловича" (Тургенев А. Записки // Г.А.Потемкин: От вахмистра до фельдмаршала. – СПб., 2002. – С. 203); "Потьомкін сипав перед нею найвишуканіші люб'язності. Так, одного разу, бажаючи подарувати їй кашемірову шаль надзвичайно високої ціни, він учинив свято, на якому було до 200 дам, а після обіду влаштував лотерею, й отак що кожній дісталось по шалі, а найкраща з шалей випала на долю найвродливішої з дам" (С.Т. Госпожа Виже-Лебрен в России // Древняя и новая Россия. – 1876. – № 10. – С. 193); "Аби піднести їй коштовну шаль, він улаштував свято, на яке було запрошено двісті дам. Усім їм було запропоновано тягти лотерейні білети, котрі були з виграшами, що становили кашемірові шалі рівної вартості" (Валишевский К. Указ. соч. – С. 57).

¹⁶ Чулков Н. Граф Иван Осипович Витт // Сборник биографий кавалергардов. – СПб., 1904. – Т. 2. – С. 448-458; Россия: Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1910. – Т. 14. – С. 760; Военная галерея 1812 года. – СПб., 1912. – Ч. 2. – С. 42-43; Яшин М. "Итак я жил тогда в Одессе..." // Нева. – 1977. – № 2. – С. 120-143; Безотосный В. Витт // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв. – М., 1996. – Вып. 7. – С. 336-337; Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів, 1996. – С. 65; Усенко П.Г. Витт // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 582; Шигин В.В. Тайна Георгиевского монастыря: Забытые подвиги российского военного разведчика генерала от кавалерии Ивана де Витта // Военно-исторический журнал. – 2003. – № 8. – С. 66-73; там же. – № 9. – С. 64-69; там же. – № 10. – С. 63-71; там же. – № 11. – С. 63-68 (на жаль, у цьому "військово-історичному дослідженні" – низка ляпсусів: знічев'я місцем народження І.Витта названо замість Парижа "Кам'янець-Подільськ", де його батька нібито "було прийнято на російську службу й залишено на своїй колишній посаді"; С.Ф.Потоцького титуловано "генералом од інфантерії", "гетьманом", С.Потоцьку – "гетьманшею"; висновками, що Потоцький "остаточний вибір майбутніх чоловіків" для молодших дочок "залишив за собою", що "гетьман Потоцький відправив своїх дочок Софію та Ольгу до Санкт-Петербурга, аби ввести їх до найвищого товариства", просто зневажено, наскільки малими були обидві дівчинки за життя тата).

¹⁷ F.M.S. [Sobieszczański F.M.] Potocki (Stanisław Szczekny) // Encyklopedia powszechna. – Т. 21. – С. 433; Материалы для истории Подольской губернии (1792-1796): Выпуск 1-й. – Каменец-Подольск, 1885. – С.295-299; Я-ъ Н. Потоцкие // Энциклопедический словарь. – СПб., 1896. – Т. 24-а. – С. 738-739; Валишевский К. Указ. соч. – С. 73; Potocki Stanisław Szczekny // Wielka encyklopedia powszechna PWN. – Warszawa, 1967. – Т. 9. – С.332; Потоцькі // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 436; J ojek J. Dzieje piknej... – S. 11,34, 167, 203-204, 242, 252, 272, 360-361; Potocki Stanisław Szczekny // Encyklopedia powszechna PWN. – Warszawa, 1975. – Т. 3. – С. 662; Черейский Л.А. Пушкин и его окружение. – Л., 1989. – С. 194; Потоцькі // Енциклопедія Українознавства: Перевидання в Україні. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2283; Косенко І., Мігін В. Софіївка: Історія парку // Краєзнавство та шкільний туризм. – 1996. – № 2. – С. 1-2; Кривошея І.І., Кривошея В.В. Указ. праця. – С. 47-48; Кривошея І.І. Вказ. праця. – С. 6; Косенко І.С. Указ. праця. – С. 505, 507, 513; Сухарева О.В. Указ. соч. – С. 406-408.

¹⁸ Комаровский Е.Ф. Записки. – СПб., 1914. – С. 212-214; Косенко І.С. Софіївка // Географічна енциклопедія України. – К., 1993. – Т. 3. – С. 219; Косенко І., Мігін В. Указ. праця. – С. 3; Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мігін В.В., Гарбуз В.Ф. Указ. праця. – С. 166-167; Малахов Д.В. Указ. соч. – С. 149; Скальковский А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 годах // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. –Т. 1. – С. 270. Про Людвіка (Людвига) Метцеля – позашлюбного сина Фрідеріка-Алоїзія Брюля та про його батька, одруженого на сестрі "Щенсного" Марії, себто й Софіїного зятя, у кого 1788 р. Станіслав-Фелікс за 20000 дукатів купив чин генерала коронної артилерії: Храбан Г.Ю. Перший архітектор Софіївки // Український історичний журнал. – 1971. – № 9. – С. 103-108; Кривошея І.І. Вказ. праця. – С. 7; Косенко І.С. Указ. праця. – С. 513-523; Клименко Т.А. Дендропарк "Софіївка" в дослідженнях Григорія Храбана // Г.Ю.Храбан: До 100-річчя з дня народження. – Черкаси, 2002. – С. 35-38; J ojek J. Dzieje piknej... – S. 244-246, 381.

¹⁹ Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д.Киселев и его время. – СПб., 1882. – Т. 1. –

С. 169; Кривошея І.І. Вказ. праця. – С. 6-7. Пор.: J ojek J. Dzieje rijknej... – S. 263-265, 312, 349, 382-383. Констатація паперів російської Державної Ради: "14 березня 1805 р. помер генерал-аншеф Станіслав-Фелікс Щенний-Потоцький, котрий залишив 108000 душ селян у Київській, Подільській та Волинській губерніях на поділ своїм 16 дітям. У нього були від першого шлюбу, з Юзефою Мнішек, сини – Юрій (29 років), Станіслав (19 р.), Ярослав (17 р.), Володимир (15 р.) і дочки – Пелагея (за кн[язем] Сапегою), Людвіка (за Касиковським), Вікторія (за Шуазель-Гуф'є), Роза (за Антоном Потоцьким), Констанція (за Яном Потоцьким), Октавія (за Швейковським), Ідалія (дівчиця); та від другого шлюбу, з Софією де Челіче, сини – Олександр (7 р.), Мечислав (5 р.), Болеслав (2 тижнів) і дочки – Софія (4 р.) й Ольга (3 р.)" (Архив графов Мордвиновых. – СПб, 1902. – Т. 5. –С. 502). Юний Станіслав того ж 1805 р. як ад'ютант російського цесаревича Костянтина Павловича бився під Аустерліцем, 1812 р. – під Бородіном, 1813 – під Калішем, Люценем, Лейпцігом, став кавалером орденів св. Анни першого ступеня, Володимира третього класу та Георгія четвертого ступеня, генерал-ад'ютантом, але 1822 р. "за домашніх обставин" узяв відставку. 1828 р. Микола I призначив його таємним радником, обер-церемоніймейстером, і цей вельможа побрався з Катериною Браницькою, дочкою колишнього великого коронного гетьмана Речі Посполитої графа Франциска-Ксаверія (сподвижника "Щенсного" по Торговицькій конфедерації), старшою сестрою знаменитої Єлизавети Воронцової – об'єкта ніжних почуттів геніального росіянина Олександра Пушкіна (Смирнова-Россет А.О. Дневник. Воспоминания. – М., 1989. – С. 175-176; Черейський Л.А. Указ. соч.; Безотосний В. Потоцький // Російський Архив... – С. 522-523). Р.Потоцька, розлучившись із А.Потоцьким, 1813 р. вийшла заміж за полковника Владислава Браницького – брата згаданих Катерини та Єлизавети, сина Ф.-К. Браницького й небоги Г.Потьомкіна Олександри, яка з дошлюбним прізвищем Енгельгардт, за поголосками, була дочкою Катерини II ([Zawadzki W.] Przypisy // Antoni J. [Rolle] dr. Wybur pism. – Krakow [1966.] – Т. 2. – S. 135; Кривошея І.І. Вказ. праця. – С. 7-9; Усенко П.Г. Браницький // Енциклопедія історії... – С. 366-367). Про Браницьких узагальнюючі праці: Ruszczys M. Dzieje rodu i fortuny Branickich. – Warszawa, 1991; Лозанська Т.І. Гетьманша Білоцерківщини та її нащадки (з історії роду Браницьких) // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 229-246; Томазов В.В. Браницькі // Енциклопедія історії... – С. 367.

²⁰ J ojek J. Dzieje rijknej... – S. 265-266.

²¹ Косаревский И.А. Государственный заповедник Софиевка. – К., 1951. – С. 48-49; Косаревський І.О. Софіївка: короткий путівник. – Черкаси, 1961. – С. 21; Кривулько Д.С., Рева М.Л., Тулупій Г.Г. Дендрологічний парк "Софіївка". К., 1962. – С. 7; Кривулько Д.С., Рева М.Л. "Софіївка". – К., 1964. – С. 34; J ojek J. Dzieje rijknej... – S. 211-212; Роготченко А.П. Уманское чудо. – К., 1984. – С. 62; Усенко П.Г. Тадей Косцюшко і Україна: наш земляк – найславніший поляк. – К., 2004. – С. 68. Герою Варшавського князівства (герцогства) В.Потоцькому встановлено пам'ятник на Вавелі, у гробниці Краківського кафедрального собору – "народного святилища Польщі" (визначення старовинної базилики, дане кардиналом Каролем Войтилою, майбутнім Папою Римським Іваном Павлом II), де обік королівських домовин у національному некрополі є труна з прахом Т.Косцюшка (Рожек М. Краковский кафедральный собор на Вавеле. – [Краков,] 1981. – С. 3, 66, 70, 72).

²² Смоктий А. Г. Умань и Софиевка // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 433. Переклад цитати з польської – П.У.

²³ Макушев В.В. Станіслав Трембецький, замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца XVIII века // Древняя и новая Россия. – 1878. – № 8. – С. 261-283; Из дневника П.В.Алабина // Русская старина. – 1879. – № 6. – С. 219-222. Серед передплатників віденського видання 1815 р. зареєстровано і Олександра І з дружиною Єлизаветою, і С.Потоцьку з її сином – графом де Віттом, і С.Потоцького, і Косцюшка (Trembecki S. Opisanie Zofiiowki: Sophiowka. – Vienne, 1815. – S. V).

²⁴ У січні 1826 року Софія – дружина генерал-ад'ютанта Павла Кисельова, дочка Станіслава-Фелікса та Софії Потоцьких, намагалася запобігти арешту одного з керівників декабристської конспірації князя Сергія Волконського, котрий на схилі літ оповідав, як "графиня... радила втекти за кордон, пропонувала йому провідником єврея, вкрай відданого родині Потоцьких". Статечний заколотник не дослухався й був запланий в Умані, де командував бригадою піхотної дивізії Долгоруков П.В. Князь Сергей Григорьевич

Волконский: Некролог // Колокол. – 1866. – 15.І.). Цікаво, що з приводу заручин П.Кисельова та Софії-молодшої нареченого листовно відрекомендував Софії-старшій сам Олександр І (Заблоцкий-Десятковский А.П. Указ. соч. – С. 136; J ojek J. Dzieje rikknej... – S. 335-336), а Кисельову цар написав: "Перекажи, прошу тебе, мої віншування і повагу красуні графині Софії" (цит. за: J ojek J. Dzieje rikknej... – S. 335). Існує припущення, що сестри Софія Кисельова та Ольга Потоцька (Наришкіна) – прототипи образів Тетяни і Ольги Ларіних у романі О.Пушкіна "Євгеній Онегін" (Шарик С. Прекрасные капризы Софии Потоцкой // Сегодня. – 2002. – 18.09). Літературознавець Леонід Гросман доводив, що С.Кисельова як "утаєна любов" направила поета на створення "Бахчисарайського фонтана" (Гросман Л.П. У истоков "Бахчисарайского фонтана" // Пушкин: Исследования и материалы. – Л., 1960. – Т. 3, – С. 49-100).

²⁵ Див.: Мануйкін О.О., Поліщук В.Т. З літопису духовного єднання. – Черкаси, 1993. – С. 39-48; Кривошея І.І., Близнюк І.В. Уманський базиліянський монастир (1765-1834 pp.) // Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В. Уманщина... – С. 26-30; Przybylski R. Ogrody romantykiw. – Kракув, 1978. – S. 225. Про образне сприйняття Ю.Словацьким "гарної Софіївки, кинуті серед степів, як дорогоцінний перл": Рихлік Є.А. Українські мотиви в поезії Юлія Словацького // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1928. – № 8. – С. 147; *там само*. – 1929. – № 9. – С. 218, 221, 242.

²⁶ J ojek J. Dzieje rikknej... – S. 82, 267-317.